

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292. Ефективна економіка. 2023. № 1.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.1.25>

УДК 330.341.1

*Н. М. Андріїв,
к. е. н., доцент, доцент кафедри економічної теорії, Ужгородський
національний університет
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5014-4016>*

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ: КЛЮЧОВІ ЗАГРОЗИ

*N. Andriyiv,
PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of
Economic Theory, Uzhhorod National University*

ECONOMIC SECURITY OF FOOD INDUSTRY ENTERPRISES: KEY THREATS

Забезпечення економічної безпеки підприємств харчової промисловості має суттєве значення не лише в площині досягнення корпоративних інтересів, але і відносно можливості виконання державою своїх функцій стосовно продовольчої безпеки. Попри необхідність систематичного задоволення потреб кожної особи в продуктах харчування, діяльність підприємств харчової промисловості характеризується суттєвістю впливу значної кількості внутрішніх і зовнішніх загроз. Дії суб'єктів безпеки в більшості обмежуються реагуванням на ті загрози, які спричиняють суттєві фінансові

втрати. Збільшення результативності можливе шляхом внесення змін в систему інформаційно-аналітичного забезпечення через розширення горизонтів постійного моніторингу. Відстеження змін у середовищі функціонування, які не обмежуються виключно діяльністю певного підприємства уможлиблює розпізнавання загроз на ранніх етапах із відповідним застосуванням превентивних захисних заходів. Теоретичні напрацювання реалізовано шляхом ідентифікації сукупності ключових загроз для економічної безпеки підприємств харчової промисловості.

Ensuring the economic security of food industry enterprises is essential not only in terms of achieving corporate interests, but also in relation to the state's ability to fulfill its functions in relation to food security. Despite the need to systematically meet the needs of each person in food products, the activity of food industry enterprises is characterized by the substantial impact of a significant number of internal and external threats.

The study is aimed at considering the main trends in the development of food industry enterprises to determine the set of priorities for counteraction/adaptation of internal and external threats.

In order to form the basis for ensuring the economic security of food industry enterprises, the following methods are applied: induction and deduction, comparison and systematization — when determining the nature of changes and the degree of influence of individual factors on the activity of a food industry enterprise; synthesis and analysis — to determine the dynamics of the main indicators of the functioning of food industry enterprises; morphological analysis — to clarify the content of the main threats to the economic security of food industry enterprises; graphic — for visual presentation of theoretical and methodical material; abstract-logical — for theoretical generalizations and research conclusions.

The actions of security entities are mostly limited to responding to those threats that cause significant financial losses. An increase in effectiveness is possible by making changes to the system of information and analytical support through the

expansion of the horizons of constant monitoring. Tracking changes in the operating environment, which are not limited exclusively to the activities of a certain enterprise, enables the recognition of threats in the early stages with the appropriate application of preventive protective measures. Theoretical studies were implemented by identifying a set of key threats to the economic security of food industry enterprises, which included: political instability and transformational processes in the national economy; military operations and related processes; demographic crisis; low purchasing power of the population; outdated methods of enterprise management; increased pressure from foreign competitors; innovative passivity, technical and technological lag and insufficient investment resources; shadow economy; loss of human capital and insufficient level of possession of digital competences by personnel; COVID-19; performing labor-intensive, low-value-added elements within global value chains; reduction of the raw material base due to the export orientation of agricultural producers.

Ключові слова: економічна безпека, підприємство, харчова промисловість, загроза, продовольство.

Keywords: economic security, enterprise, food industry, threat, food.

Постановка проблеми. Розроблення методологічних засад покращення процесу забезпечення економічної безпеки підприємств харчової промисловості вимагає першочергового формування цілісного уявлення про умови ведення ними фінансово-господарської діяльності. Йдеться як про динамічність змін, так і характер взаємодії із широким колом суб'єктів зовнішнього середовища, а також параметрів узгодженості в досягненні корпоративних інтересів власниками, менеджментом та усіма групами працівників підприємства. Врахування рівня впливу окремих факторів, із обов'язковим прогнозуванням можливої зміни рівня економічної безпеки підприємства, вимагає зосередження уваги не лише безпосередньо на підприємстві, а розширення інформаційного поля до меж галузі і загалом промисловості. Такий підхід як провокує

ускладнення формування інформаційно-аналітичного забезпечення, так і надає перевагу у ранньому визначенні ймовірності виникнення нових загроз та/або посилення уже існуючих, а також виявлення раніше не існуючих ринкових можливостей, які можуть покращити конкурентну позицію підприємства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розгляду практичних аспектів фінансово-господарської діяльності підприємств харчової промисловості значну увагу приділили такі науковці як М. Бердар [1], В. Губіна [2], І. Корман [9], І. Мазуркевич [5], О. Римар [5], О. Ролінський [9], М. Сичевський [6], О. Собкевич [4], Ю. Цимбалюк [9], А. Юзефович [6] та інші. Попри вагомість отриманих результатів вказаних науковців, проблематика забезпечення економічної безпеки підприємств харчової промисловості сьогодні розглядається в недостатній мірі ретельно.

Метою статті є розгляд основних тенденцій в розвитку підприємств харчової промисловості для визначення сукупності пріоритетних для протидії/адаптації внутрішніх і зовнішніх загроз.

Виклад основного матеріалу досліджень. Діяльність підприємств харчової промисловості безпосередньо пов'язана із процесом забезпечення продовольчої безпеки, що створює передумови для постійної затребуваності їх продукції задля задоволення первинної потреби в їжі. Експерти ВООЗ дотримуються позиції, що на 50% здоров'я кожної особистості безпосередньо залежить від кількості й якості харчування, зокрема в аспектах підтримання необхідних темпів фізичного й розумового розвитку, відновлення та тривалості активної трудової діяльності, здатності протистояти інфекційним захворюванням. Зазначене лежить в площині забезпечення економічної безпеки держави через використання потенціалу сільського господарства та досягнення й підтримання належної купівельної спроможності населення. Діяльність підприємств харчової промисловості уможливорює посилення конкурентних позицій нашої країни на світових ринках через сприятливу тенденцію до зростання попиту на продукти харчування. Усе зазначене узагальнено у висловлюванні М. Сичевського й А. Юзефовича, які розглядають харчову

промисловість як «...стратегічний чинник соціально-економічного прогресу суспільства..., що поряд із гарантуванням соціальної безпеки надає стабільну підтримку функціонування ринку сільськогосподарських підприємств і домогосподарств» [6, с. 48-49]. Таке підґрунтя створює необхідну основу для високої активності бізнесу попри вплив зовнішніх факторів. У відповідності до даних сформованої табл. 1, мало місце скорочення кількості підприємств у 2014-2016 рр. в наслідок початку військових дій, але із подальшим відновленням упродовж у 2017-2021 рр. з високим рівнем приросту, зокрема у 2021 р. порівняно із 2020-им на 5,45%. Ці ж моменти знаходять підтвердження в динаміці обсягу реалізованої продукції, де чітко прослідковується щорічний приріст, зокрема і в період відзначеного тимчасового скорочення кількості товаровиробників.

Таблиця 1. Інформаційне підґрунтя удосконалення забезпечення економічної безпеки підприємств харчової промисловості, сформовано на основі [7]

	Кількість підприємств	Обсяг реалізованої продукції, тис. грн.	Кількість зайнятих працівників, осіб	Витрати на оплату праці	Чистий прибуток (збиток), тис. грн.	Частка підприємств, що отримали збитки, %	Рентабельність операційної діяльності, %	Капіталні інвестиції, тис. грн.
2010	6551	203315358,6	419155	10604680,2	2238775,3	41,2	4,5	--
2011	6559	236814917,5	427240	12810164,5	2303588,0	41,9	4,2	--
2012	5768	278511194,6	416979	14425396,9	7183923,8	39,7	6,4	13880341
2013	6407	292876058,0	404063	15081595,9	6531730,4	37,9	6,1	15266140
2014	5528	337158747,7	350786	14594906,4	-16905972,5	38,4	5,1	13664694
2015	5502	427192812,9	320975	16115929,6	-16553323,6	28,0	3,0	14404693
2016	5104	526860917,0	313683	19070462,3	-7509510,8	29,2	2,8	18900531
2017	5498	636536333,4	323613	25760428,1	8896275,7	30,9	5,1	19324617
2018	5715	673822981,9	323028	31992595,3	15537170,6	30,0	4,9	30746967
2019	5980	698108606,2	322077	38290414,3	24842039,8	28,9	5,1	30822790
2020	6023	777719401,8	325598	42320174,8	5249408,4	31,1	5,3	29022631
2021	6351	948381587,6	319877	47203596,8	21868883,3	32,1	4,0	28106962

Особливістю харчової промисловості є той факт, що кількість великих підприємств початково у 2012-2015 рр. скоротилася із 96 до 51, але в подальшому відбулося поступове відновлення до 80 одиниць у 2021 р. із часткою в загальній структурі на рівні 1,3%. Кількість середніх підприємств

зменшується більш хаотично із черговим спадом в межах 2019-2021 рр. та часткою у структурі 2021 р. у 15,0%. Відмінними є тенденції у кількості підприємств та обсягу реалізованої ними продукції. При незначній частці кількості великих підприємств (у 2021 р. – 1,3%) вони забезпечують 59,0% обсягів реалізованої продукції, коли для середніх таке співвідношення складає 15,0% і 35,7% та малих – 83,7% і 5,3%. Таку ситуацію можна вважати скоріше проблемною, адже в ЄС «...малі підприємства харчової промисловості, становлячи 95% від загальної кількості підприємств галузі, забезпечують 22% доходів усієї галузі» [4, с. 12]. В Україні ж наслідком відмінної пропорції є нижчий рівень інвестиційної привабливості для середнього й малого бізнесу, що ускладнює технічне оновлення та позбавляє конкурентних переваг на внутрішньому ринку.

Активність бізнесу та обсяги реалізації продукції М. Бердар пов'язує із тим, що «...кінцевими покупцями, що створюють попит на продукцію харчової промисловості є населення України, динаміка доходів яких є ключовим фактором як для нарощування ємності внутрішнього ринку, так і визначення цінового діапазону для виробника при формуванні набору якісних характеристик товару: зубожіння населення створює додатковий попит на продукти дешевих категорій або товари нижчої якості» [1, с. 9]. Вважаємо за доцільне погодитися із такими аргументами, спираючись на той факт, що сукупні витрати домогосподарств на продукти харчування, напої та тютюнові вироби в Україні у 2021 р. склали 48,9%, коли в Польщі – 16,9%. Високі витрати на продукти харчування вказують як на орієнтацію споживачів на першочергове задоволення потреби в їжі, так й засвідчують їх схильність до придбання більш дешевих товарів через зростання цін, зміна яких відбувається через відкритість внутрішнього ринку, а відтак чутливість до впливу зовнішніх кон'юнктурних факторів. З позиції забезпечення продовольчої безпеки, внутрішній ринок має перспективи до зростання через поточне надання переваги споживачами низькокалорійним продуктам харчування, які забезпечують встановлену середньодобову калорійність харчування у 2500

ккал, але із порушенням пропорцій між продуктам тваринного й рослинного походження. На зменшення попиту на продукцію підприємств харчової промисловості вагомо впливають ознаки демографічної кризи, що проявляються у скороченні чисельності населення в межах останніх тридцяти років (станом на 1 січня) із 51838,5 тис. осіб у 1990 р. до 41167,3 тис. осіб у 2022 р., а також зміні вікової структури із збільшенням осіб старшого віку (медійний вік населення збільшився з 35 років у 1990 р. до 42 років у 2021-му та зростання демографічного навантаження на населення у віці 16-59 років особами віком 60 років і старше з 319 осіб у 1991 році до 418 осіб у 2022-му [3, с. 46-47]), які виступають фізіологічно й фінансово менш активними споживачами.

Кількість зайнятих працівників в межах досліджуваного періоду неоднозначно змінюється, адже скорочення розпочалося у 2012-му і тривало до 2016-го, сягнувши 26,58%, із подальшим незначним коливанням в межах 2-3%. Якщо розглядати ці зміни в ракурсі масштабів діяльності підприємств, то цікавим є факт синхронності змін у великих виробників із позитивним збільшенням чисельності зайнятих працівників в межах 2016-2021 рр. загалом на 50,12% та досягненням частки в загальній структурі у 2021-му – 29,2%. Протилежна ситуація складається на середніх підприємствах, де у 2016-2021 рр. має місце скорочення персоналу сумарно на 12,78% та зменшення частки в структурі у 2021-му до 58,0%.

Зміна витрат на оплату праці характеризується позитивною динамікою в межах 2014-2021 рр., але порівняння середньомісячної оплати праці (у 2021 р. – 12448 грн.) вказує на її суттєво нижчий рівень у порівнянні із загалом по промисловості (14902 грн.), а також у сфері «інформації та телекомунікацій» (25530 грн) та «фінансова та страхова діяльність» (23975 грн).

При характеристиці фінансових результатів доцільно звернути увагу як на частку збиткових підприємств, яка залишається критично високою, так й на той факт, що ефективність фінансово-господарської діяльності різниться у розрізі масштабів діяльності товаровиробників. Для прикладу, у 2021 р. частка

збиткових підприємств загалом складала 32,1%, при цьому стосовно великих – 21,3%, середніх – 28,5% та малих – 33,1%.

При характеристиці рентабельності операційної діяльності доцільно взяти до уваги два важливі моменти: по-перше, що рівень цього показника стосовно підприємств харчової промисловості (для прикладу, у 2021-му – 4,0%) є на порядок нижчий у порівнянні із станом в промисловості загалом (відповідно, 11,2%); по-друге, за масштабами діяльності найвищий рівень ефективності операційної діяльності демонструють великі підприємства – 5,1%, коли середні – 2,7%, а малі – 1,2%.

Характеристику фінансових результатів доцільно доповнити інформацією щодо процесу їх формування. Конкурентоспроможність продукції харчової промисловості визначається сировинною базою, яка створюється сільським господарством. Позитивним можна вважати суттєво вищий потенціал України у виробництві сільськогосподарської продукції завдяки вищій частці орних земель (в Україні – 71%, коли в середньому в ЄС – 47%), меншим витратам на виробництво через нижчу орендну плату (в середньому у 3,5 рази у порівнянні із країнами ЄС) та заробітну плату (відповідно у 10-12 разів). В межах останніх кількох років поруч з цими перевагами для підприємств харчової промисловості виникли й загрози, в основі яких лежить посилення експортної орієнтації виробників сільськогосподарської продукції із відповідним зростанням внутрішніх цін та переорієнтацією на більш рентабельне рослинне виробництво (для прикладу, у 2020 р. рентабельність соняшника складала 39,4%, а великої рогатої худоби та м'яса – (-24,2%) [9, с. 275]), що скорочує сировинну базу для виробництва продуктів харчування. Дотичною до проблематики покращення взаємодії із контрагентами є й стан незадовільного рівня управління підприємствами харчової промисловості, який сьогодні ускладнює узгоджене досягнення корпоративних інтересів у поєднанні із інтересами суспільства. О. Римар та І. Мазуркевич обґрунтовують, що «..загальними проблемами залишаються існування застарілих методів управління, використання неефективних програм, невідповідність облікового

забезпечення та управлінського забезпечення» [5, с. 68]. Вважаємо, що в основі цих проблем лежить існуюча в межах доволі тривалого періоду часу безальтернативність задоволення потреб споживачів у продуктах харчування. Сьогоднішні ж реалії характеризуються посиленням конкуренції, зокрема іноземних товаровиробників, продукція яких виготовляється із використанням новітніх технологій і за рахунок співвідношення ціна/якість є більш привабливою і для українських споживачів.

Здатність утримування конкурентних позицій в умовах відкритості національної економіки визначається інтенсивністю інвестиційної діяльності кожного товаровиробника. Поруч із нестабільністю в обсягах капіталовкладень, результуючою є домінуюча частка власних коштів підприємств (у 2021 р. – 94,73%), що є недостатнім виходячи із фактичних результатів діяльності, та орієнтація на технічне оновлення. Для прикладу, у 2021 р. 69,5% капіталовкладень припадало на придбання машин і обладнання і лише 2,07% на нематеріальні активи, що скоріше вказує на низький рівень цифрової трансформації підприємств харчової промисловості. Технічне й технологічне відставання, наслідком чого є суттєво вища у порівнянні із конкурентами енерго- й матеріаломісткість продукції, нижча продуктивність праці (за даними В. Грубіна «...продуктивність в 2-3 рази нижча, ніж на аналогічних підприємствах в розвинутих країнах» [2, с. 38]) та гальмування професійного розвитку працівників, не може бути ліквідовано за рахунок поточних темпів капіталовкладень. Свідченням актуальності цієї проблеми є рівень зносу основних засобів, який загалом по харчовій промисловості у 2021 р. становив 42,51%. Більш складна ситуація склалася на середніх (відповідно, 48,73%) та малих (46,35%) підприємствах через їх обмеженість у власних ресурсах та складності залучення дешевих коштів для здійснення модернізації наявних потужностей.

Загалом харчова промисловість є інвестиційно привабливою завдяки високим темпам окупності вкладень, попри це в галузевій структурі прямих іноземних інвестицій частка харчової промисловості у 2021 р. складала 6,4%,

коли, для порівняння, добувної промисловості – 9,3%, металургійного виробництва – 7,5% [9, с. 12]. Іншим важливим моментом є те, що іноземні інвестори зацікавлені у розбудові виробництва первинної обробки, яке, використовуючи потенціал українського сільського господарства, уможливорює отримання продукту із незначною частковою доданою вартістю для подальшого експорту в економічно розвинуті країни у вигляді напівфабрикатів для виготовлення технологічно складної продукції. Для українських підприємств це загрожує втратою цілісності у замкненому циклі виробництва їжі, з подальшою поглибленою орієнтацією на виконання трудомістких операцій із незначною доданою вартістю.

До специфічних умов функціонування харчової промисловості в Україні можна віднести виробництво продуктів харчування в межах тіньової економіки, що створює додаткові перешкоди для офіційно працюючих виробників, зокрема в частині використання виробничих потужностей та рентабельної діяльності при необхідності сплати усіх податків й платежів.

Зростання попиту на продукти харчування на світових ринках через збільшення народонаселення планети та покращення логістичних ланцюгів постачання створює умови для активізації зовнішньоекономічної діяльності підприємств харчової промисловості. У 2021 р. було експортовано готових харчових продуктів на 3 788 474,9 тис. дол. США, де основну частку займають «залишки і відходи харчової промисловості», «готові продукти із зерна» та «цукор і кондитерські вироби з цукру», тобто в більшості продукція із низьким рівнем технологічної обробки, яка в подальшому використовується для виробництва конкурентоспроможного продукту, але на підприємствах країни-імпортера. Військова агресія із подальшим запровадженням торговельного ембарго зі сторони Російської Федерації завдали суттєвих втрат для українських товаровиробників, які були змушені шукати нові ринки збуту. Залежність від зміни цін на зовнішніх ринках та обмежені конкурентні позиції через недостатню якість продукції при загальносвітових тенденціях стосовно посилення вимог до безпеки харчування й систематичному перегляді

гігієнічних стандартів, низький рівень обробки та зацікавленість інших країн в імпорті сировини, а не готової продукції, в сукупності посилюють загрози для економічної безпеки підприємств харчової промисловості.

Висновки. Тенденційний аналіз діяльності підприємств харчової промисловості дозволив визначити перелік ключових внутрішніх і зовнішніх загроз, до числа яких було віднесено: політична нестабільність та трансформаційні процеси в національній економіці; військові дії та супутні процеси; демографічна криза; низька купівельна спроможність населення; застарілі методи управління підприємством; посилення тиску іноземних конкурентів; інноваційна пасивність, техніко-технологічне відставання та недостатність інвестиційних ресурсів; тіньова економіка; втрата людського капіталу та недостатній рівень володіння цифровими компетентностями персоналом; COVID-19; виконання трудомістких елементів із низьким рівнем доданої вартості в межах глобальних ланцюгів створення вартості; зменшення сировинної бази через експортну орієнтацію сільськогосподарських виробників. Подальші дослідження доцільно спрямувати на застосування математичного моделювання задля ієрархічного впорядкування основних загроз із подальшим розробленням адекватних захисних заходів.

Література

1. Бердар М. М. Конкурентоспроможність підприємств харчової промисловості України: сучасні проблеми та напрями підвищення. *Агросвіт*. 2018. №12. С. 8–14.
2. Губіна В.В. Механізми підвищення конкурентоспроможності підприємств харчової промисловості: монографія. Харків: Панов, 2015. 204 с.
3. Населення України. 2021 / за ред. М. Тімонної. Київ : Державна служба статистики України, 2022. 187 с.
4. Пріоритети інвестиційного забезпечення структурних реформ у промисловості України: аналіт. доп. / Собкевич О. В. та ін. Київ: НІСД, 2014. 57 с.
5. Римар О. Г., Мазуркевич І. О. Проблеми та перспективи розвитку харчової промисловості України. *Економіка та держава*. 2021. №3. С. 66–70.

6. Сичевський М.П., Юзефович А.Е. Розвиток харчової промисловості: акценти державної політики. *Економіка АПК*. 2014. №7. С. 46–51.
7. Статистична інформація. Державна служба статистики України. URL : <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 05.01.2023)
8. Статистичний щорічник України. 2021 / за ред. І. Вернера. Київ : Державна служба статистики України, 2022. 447 с.
9. Цимбалюк Ю. А., Корман І.І., Ролінський О. В. Стан іноземного інвестування в Україні. *Економіка та суспільство*. 2021. №3. С. 10–15.

References

1. Berdar, M. M. (2018), “Competitiveness of food industry enterprises of Ukraine: modern problems and directions for improvement”, *Ahrosvit*, vol. 12, pp. 8–14.
2. Hubina, V.V. (2015), *Mekhanizmy pidvyschennia konkurentospromozhnosti pidpriemstv kharchovoi promyslovosti* [Mechanisms of increasing the competitiveness of food industry enterprises], Panov, Kharkiv, Ukraine.
3. Timonna, M. (2021), *Naseleennia Ukrainy. 2021* [Population of Ukraine. 2021], Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, Kyiv, Ukraine.
4. Sobkevych, O. V. (2014), *Priorytety investytsijnoho zabezpechennia strukturnykh reform u promyslovosti Ukrainy* [Priorities of investment support for structural reforms in the industry of Ukraine], NISD, Kyiv, Ukraine.
5. Rymar, O. H. and Mazurkevych, I. O. (2021), “Problems and prospects of the development of the food industry of Ukraine”, *Ekonomika ta derzhava*, vol. 3, pp. 66–70.
6. Sychevs'kyj, M.P. and Yuzefovych, A.E. (2014), “Development of the food industry: highlights of state policy”, *Ekonomika APK*, vol. 7, pp. 46–51.
7. State Statistics Service of Ukraine (2023), “Statistical information”, available at: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 5 January 2023).
8. Verner, I. (2021), *Statystychnyj schorichnyk Ukrainy. 2021* [Statistical yearbook of Ukraine. 2021], Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, Kyiv, Ukraine.
9. Tsymbaliuk, Yu. A., Korman, I.I. and Rolins'kyj, O. V. (2021), “The state of foreign investment in Ukraine”, *Ekonomika ta suspil'stvo*, vol. 3, pp. 10–15.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2023 р.